

UOT 81'28;81'286

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
firudinrzayev@gmail. Com

NAXÇIVANDA MİLADDAN ÖNCƏ YAŞAMIS BULQAR-BOLQAR PROTOTÜRKLƏRİ İLƏ BAĞLI ETNOOYKONİMLƏR

Məqələdə m.ö. Naxçıvanda yaşamış Bolqar türklərinin adı ilə bağlı oykonimlərdən bəhs olunur. Naxçıvanla bağlı bu mövzu indiyədək alimlər tərəfindən araşdırılmamışdır. Bu prototürk adlarını daşıyan oykonimlərdəki dil elementləri müxtəlif sözlük və mənbələrlə müqayisəli təhlil olunmuşdur. Bu istiqamətdə dil elementləri əski yazılı salnamələrə istinadən də təhlil olunmuşdur. Bu yazılardakı qədim türk sözləri ilə oykonimdəki sözlərin müqayisəsi yeni elmi nəticələr ortaya çıxarır. Linqvistik təhlil zamanı Naxçıvan oykonimlərində ortaliğa çıxan yazıyaqədərki dövr dil elementləri antik yazılarda da təkrarlanır. Tarixi materialların hərtərəfli araşdırılması zamanı aydın olur ki, oykonimlər bu tayfaların adından yaranıb. Bolqar prototürkləri isə antik mənbələrə əsasən m.ö. II-I minillikdə qədim Naxçıvan-Naxçar ölkəsi ərazilərində yaşamışlar.

Açar sözlər: *Bulqar/Bolqar, basil (barsil), çakar, kuruqır, kazan, m.ö minilliklər, etnooykonim, dil elementləri.*

Naxçıvan əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş bolqar türkləri, onların ərazilərimizdə mövcudluğu və onlarla bağlı oykonimlər tam tədqiq edilməmişdir. Əsasən əcnəbi alimləri tərəfindən araşdırılan tayfalar əsasən **bulqar** və **bolqar** yazılışlarında tədqiqatlarda yer almaqla, m.ö. II yüzillik və eramızın X əsrlərinə aid edilmişlər. Bolqarlar bəzi yazılarda slavyan-ruslar, bəzən isə skif və utuqlar kimi qeyd olunurlar. Bir çox yazılarda onlar "türklər" kimi də göstərilə, əsasən "irandilli" sayılmış, onlarla bağlı mantəqə adları da sistemli tədqiq olunmamışdır. Tarixi qaynaqlar və arxeoloji nümunələr isə bu versiyaları təkzib edib bolqarların qədim bir tarixə mənsub olub Naxçıvan ərazisində də məskun olduğunu sübut edir.

Qədim Yunan müəllifi Feofilakt Simokattanın yazılarında Türk xaqanlığı tayfalarının müharibələri təsvir edilir, xaqanlığın ərazisi unnuqur-Bolqarların ana yurdu Soqdana ərazisində göstərilir. Sonra müəllif, unnuqlar tərəfindən salınan Bakaf şəhərinin adını çəkir və Soqdananın zəlzələdən dağıldığını göstərir (10, s. 7, 23, 115). Əgər diqqət etsək, yazını tərcümə edən S.Kondratev unnuqları "Bolqarlar" kimi təqdim edir və sonrakı müəlliflər də bunu əsas kimi götürürlər ki, bu da şəxsi mülahizədir və tarixi fakt deyil. Fikrimizin doğruluğunu antik müəllif, Aqafı Minireyskinin yazıları da təsdiq edir. O, hunların Don çayından şimala məskun olduqlarını, onların skif və hun, bunların içindəki tayfalardan birinin isə kutiqur və ya utiqur-unuqlar adlandıqlarını yazır (2, s. 19). Bizə məlumdur ki, tarixi məlumatlarda da Hun və Ögüz tayfa-

Məqalə tarixəsi:

Göndərilib: 21.05.2019, qəbul edilib: 24.06.2019

ları "hunqur", "hunqar", "unnuqur", "kutuqur", "oqur", "utuqur", "hutuqur" və s. adlarla tarixi qaynaqlara düşmüşlər (ətraflı bax, 6, s. 13-18). Bu isə S.I.Kondratevin irəli sürdüyü versiyaya doğrultmur.

V.T.Sirotenko V əsr, erkən orta əsirlərdə Bolqarların hunlarla qarışdığını və tədqiqatlarda təkrarlandığını göstərir. O, VI əsrin ortalarına aid Zaxari Pitorun "Kilsə tarixi"nə əsasən şimal Qafqazdan Xəzər dənizinə qədər hun və bolqarların məskun olduğunu yazır, onlardan sonra isə akasirlərin (aqafis skif tayfaları) adının çəkildiyini göstərir. Burada hadisələr miladın III-VII əsrlərinə əhatə edir. Lakin sonuncu məlumatda V.Sirotenko bolqarlardan sonra akasirlərin adını çəkir ki, bu tarix m.ö. ən azı VII əsrdə, skif dövrlünə təsadüf edir (29, s. 195–218). Çünki skiflərin Ön Asiyada məskunlaşma və kimmerlərin ardınca Midiya ərazilərinə gəlişi m.ö. VII əsrdə aiddir (34, s. 355). Skif dövrü bolqarların torpaqlarımızda olması onların m.ö. II əsrdə ərazilərimizə gəlişi versiyasını təkzib edir.

Tatar tarixinə dair yazılarda da Bolqarların miladdan sonrakı dövr tarixi tədqiq edilməsi, bəzi arxeoloji qazıntı aşyalarının elmi nəticələrinə əsasən bu mədəniyyəti uqro-fin tayfa mədəniyyəti, Qərbi Ural və Volqa Bolqar mədəniyyəti ilə eyniləşdirmiş və eramızın X əsrinə aid etmişlər (13, s. 186-216). E.Kazakov isə, Bolqarların Volqa ərazilərində məskunlaşmış "Volqa Bolqar" dövləti yaratmasını eramızın VIII əsrinə aid edir (16., s. 314-318). Əcnəbi alimi F.Altkeymin əsərlərində isə, "İmeon" (Pamir, Hindiquş, Tyan-Şan) dağları tərəfindən gələn skiflərin üç qardaş olub, birinin adının Bolqar olduğu göstərilir. Onun rəhbərlik etdiyi skiflərin bir qismi Dunay çayı ətrafında Puqur tayfaları ilə birgə məskunlaşmışlar. Bolqarların burada çoxluğuna görə müəllif, Puqur tayfalarının özlərini "Xəzər" adlandırdığını yazır. Bu versiyalara istinadən M.Artamanov da onları Dunay Bolqarları, puqurları isə xəzərlər adlandırdır (3, s. 180-182).

Bolqarlar haqqındakı yazılarda onların vizantiyalılarla ittifaqından bəhs olunmaqla, Kiçik Asiya, balkanlarda 479-cu ildə ostiaqlara qarşı durduqları və elə o dövrdən bir az əvvəl (fərz edək IV əsrdə-F.R.) Dunay ətrafında məskunlaşdıqları da göstərilir (18, s. 57).

Bolqarların mənşəyi məsələsinə diqqət edən R.Kuziyev qədim məlumatların əsasında tərtib olunan VII əsr dair "Aşxarayçus" coğrafi atlasına istinadən qeyd edir ki, bu xəritədə bulxi-Bolqar tayfaları sak və massaget türkləri ilə yanaşı göstərilir. Müəllif "şərqi iran mənşəli" məsələsinə də toxunaraq onların Amu dərəyə hövzəsində Balxara-Baktriya ölkəsi və Balx paytaxt şəhər adından "Bolqar" adının götürülməsi, mənbələrdəki "bulxi", "balxiki" variantları məsələsinə toxunmuş, öncə "irandilli" sonra isə, tatar dilini mənimləmə versiyalarının əsassız olduğunu yazmışdır (17., s. 413-425). Bu məlumata da diqqət etsək, bolqarların sak və massagetlərlə yanaşı göstərilməsi onların m.ö. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində olduqlarını göstərir (ətraflı bax, 33, s. 529, 591; 34, s. 355-356). U.Batrov və A.Sabyanın qədim Bolqar salnaməsi "Caqfar tarixi"nin məlumatına istinadən m.ö. VIII əsrdə skif tayfaları akasirlərin, Bolqar və rusların volqa-ural nəslindən gəldiyini, bunun bolqarlar tərəfindən "saklan" adlandırıldığını yazırlar. Bu saklanlar 15 min il öncə Asiyanın dərinliklərindən gəlib fin-uqorlarla qarışmış, Volqa-Ural ətrafına yayılmışlar. Müəlliflər saklanların sonradan "slavyan", bir qrupunun isə, türk qrupu dilini götürüb "Bolqar" adlandıqlarını yazırlar. Onlar bolqarların sonradan Böyük Bolqarıyanı yaratdıqlarını, bura yirik, as, alan, hun, bolqar,

burtaz, bilyar, eskil, barsil, qıpçaq, noxrat, kuşan, sarmat, çolmat, sabakul, xəzər, madyar, noqay, başqır, türk, ostryak, kazan, çuvaş, və b. tayfaların da daxil olduğunu yazırlar (8, s. 61-68).

Bəzi tədqiqatçılar bolqarları türklər olaraq eramızın IV əsrindən Qara dəniz və Xəzər dənizləri arasında "iranmənşəli" tayfalar kimi göstərir. Bu fikir runi yazıları araşdıran P.Dobrev tərəfindən irəli sürülür. O, runi yazıların şərq-iran, sarmat-alan, pamir isisikül rutiləri ilə qohumluğunu söyləyə də, bu yazı əsl təhlilini tapmamışdır (581). Bolqarların "irandilli etnik qrup" konsepsiyasına Yelena Morozovan yazılarında da rast gəlirik. O, bu tayfaların mərkəzi Asiyada göstərməklə monqolların təsirindən Qafqaza, Dunay ətrafı və Avropaya köçünü göstərib, tarixlərini isə eramızın II-VII əsrinə aid edir (35).

Burada "iranmənşəli" konsepsiyası heç bir elmi fakta söykənmir. Hələ m.ö. VI-IV minilliklərdə As, Kas, Türk, Naxər, Koman və s. türklər tarix sahəsində olarkən "İran" sözü qeydə alınmışsa, türklər nə zaman "iranmənşəli" oldular? Təbii ki, bu fikrin heç bir elmi əsası yoxdur və "İran" sözü türklərə rus və fars siyasəti ilə yamanmışdır (-F.R.).

A. Qadlonun tədqiqatlarında isə, Bolqarlar türk dilində danışan oqurların bir qolu, türk xalqları olaraq göstərilir. Burada onların ilk əraziləri Mərkəzi Asiya olmaqla prototürk boyları kimi təqdim olunurlar. Müəllifə görə Bolqarlar Avropa ərazilərinə yayılan ilk xalqlar olmuş, bu tarixi proses isə eramızın IV-X əsrlərində baş vermişdir (18., s. 57). Oqurların oğuzlar olması bir çox tədqiqatlarda elmi cəhətdən təsdiq olunur (6, s. 13-18). Əgər Bolqarlar oğuzlardısa, o zaman onların tarixi m.ö. 1442-ci ilə təsadüf edir (28, s. 126-156).

Bu yazılara baxmayaraq Bolqarların türk tayfaları olduğu elmi cəhətdən sübut olunmuş, Q. Qeybullayev onların N.Y. Merpertə istinadən türkdilli xalqlar olduğuna dair faktlar göstərmişdir. O, M. Xorenlinin Bolqarlar haqqında yazısını təhrif edən sovet alimlərinə tarixi sübutlarla təkid verib, onların Şimal Qafqaz ərazilərində də yayıldığını göstərir. Burada ərazidəki Balqariya və balqarların Bolqar varisləri olduğu, əski İrəvan və Cənub Azərbaycan torpaqlarında onların yaşadığı və Bolqar dağı, Bolqarçay, Bolqar tayfalarından olan eskil, kazan tayfalarıyla bağlı adlarda da izlərinin qaldığı göstərilir (20, s. 133-135, 355-356).

Tarixi baxımdan maraqlı bir məlumata İlnur Baymuqəmetovun yazılarında rast gəlirik. O, salnamələrə istinadən m.ö. 512-ci ildə fars çarı Daranın və Qistaspin skiflərin ardınca gəlib qədim Qelon şəhərini yandırdığını və onun sonralar Bolqar tayfaları tərəfindən "Bryaximov" adlandırıldığını qeyd edir (36). Əgər diqqət etsək, bu tarix m.ö. VI əsrə səsləşir.

Mənbələrdə Bolqarların m.ö. II minilliyin ortalarında (1512-ci ildə) özlərinin İdel dövləti yaratdıqlarından, çar Bulyar Tarqıtayın Bolqar ərazilərinə hücumu yasaq qoyduğundan, m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövründə Bolqar çarı Burtas zamanında Çinin şimalından Kiçik Asiyaya qədər ərazidə məskun olduqlarından yazılır. Bundan başqa burada onların m.ö. II əsrdə "Çulman tolaq" dastanlarının mövcudluğu, kimmer-ckif sivilizasiyalarının formalaşmasında rollarından da bəhs olunur. Y. Bequnovun bolqarlara dair yazılarında Xəzər dənizinin şimalına doğru Aral gölü ətrafı Urala qədər onların xalq kimi formalaşması və dövlətçilik tarixi elmi faktlarla Tunc dövrünə, m.ö. IV-II minilliklərə aid edilir və Xəzər ətrafının digər prototürklərinə də ana yurdu olması xüsusi vurğulanır (30, s. 23-36, 121-127, 142-144, 205). Bu elmi faktlar Bolqar türklərinin ərazilərimizdə hələ m.ö. II minillikdən məskunluğunu, oğuz,

skif, sak, sarmat birliklərində tarixi proseslərə qoşulduğunu bir daha təsdiq edir.

Bolqar sözlünün etimoloji izahına gəldikdə isə hələ yüz il bundan öncə macar dilçi alimi Munkasi Bernat "Bolqar" sözlünü "beş oqur": "beş tayfa" birliyi, "oqur" sözlünü "kəllərin buynuzuna" kimi təqdim etmiş (37), A. Novoseltsev sözü bul+qar şəklində söz köklərinə bölüb, "bulqa" sözlünü "qarısqı", "qar" sözlünü uqrılarla bağlayaraq, adı "qarısqı uqrılar" mənasında izah etmişdir (22, s. 77). Akademik F. Nurudimovun yazılarında isə, bu söz "qara baş" və "qurd adamlar" mənasında izah edilməklə, burada bul, bal, bolqar, balkar, bier, beqer və s. fonetik variantlı sözlər əski bolqarların "Qurd" mifinə bağlılığı ilə əlaqələndirilərkən, Qurt-Sindiu kultuna istinad edilmişdir (25, s. 324 – 334).

Q. A. fanasev, V. Qinzburq, I. Ivanov qəbir nekrapollardan aşkarlanan nümunələrə əsasən əski Bolqarların antropoloji quruluşlarına görə sarmat, aziat və "irandilli" tayfalar qrupuna daxil etmişlər. Qəbirlərdən çıxan əşyalar və Pliskdə aşkarlanan nümunələrə istinad edən müəlliflər Bolqarların Zərdüştlük inancında olduğuna dair sübutlar göstərib, Plisk qalası içindəki od mərkəzi və əşyaların da Zərdüştlük inancı ilə eyniliyini qeyd edirlər (1, s. 43-55; 14, s. 22-29; 22, s. 57). Bu məlumatdakı atəşgə faktorı Bolqarların qədim Azərbaycan ərazisində m.ö. II minillikdən məskun olub, Od mifinə bağlı olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Bolqarların qədim Naxçıvan ərazisinə gəlişi m.ö. minilliklərə söykənir. Biz m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövrü Bolqar çarı Burtas dövründə onların Çinin şimalından Ön və Kiçik Asiyaya ərazilərinə yayıldığını qeyd etdik və burada Urmiya, Göyçə Van gölləri arası qədim Naxər əraziləri idi. Dünya tarixinə dair yazılarda isə Bolqar türkləri m.ö. III əsr Kiçik Asiyanın qərbində "Kazanlık" adında təqdim olunur (33, s. 144-145). M. Xorenlin onların gəlişlərini m.ö. II əsrə aid edib, Kol əyalətindən cənubda yerləşdiyini, hələ m.ö. II əsrdən əvvəl Arazın yuxarı axarlarında Basian ölkəsi və Böyük Qafqazın sakinləri olduğunu yazır (11, II 9; II 56; III 44). Bu onların bizim ərazilərimizdə m.ö. II yüz ildən də əvvəl məskun olduqlarını sübut edir. Biz bu fakta istinad etsək, bolqarlar ərazidə əskidən böyük gücdürlər, hakimiyyətə təsir edərlər və m.ö. III yüzillikdən də əvvəl Bolqar boyları daxilində özlərinin Basian ölkəsinə sahibdirlər. Bu ölkə isə, qədim Naxər ölkəsinə məxsus türk yurdu olan haxırkı Ərzurum və Kars əraziləri idi (-F.R.).

Naxçıvan adlarında bolqarların Barsil-Basil qolu ilə bağlı məntəqə adları ilə də qarşılaşırsıq. Barsil adının qədim türk Böri-Qurt mifindən gəlib, Böri+us+il yazılışında "Zəkali qurt yurdu" mənasında olduğunu düşündürük. Qədim türk mifində "Qurd" leksik vahidi, Oğuz və Uygur "Oğuzname"lərində "börli" kimi dəfələrlə qeyd edilir (31, s. 37). Bu mif monqollarda Börtə-çino-"Boz, çallaşmış qurt" kimi yayılmış (23, s. 183), türklərdə Böri Alp, Böri Sin (27, s. 383), "Dədə Qorqud" dastanında Bəybura, Burlaxatun, müasir şəxs adlarımızda isə Börtə-Çino kimi qalmaqdadır. Qaynaqlarda Bolqar türklərinin kuyyar (kubyar), çakar, kuruqır, kazan, eskil, oxsun, barsil-basil qolları olduğu yazılır (7, s. 226; 20, s. 135) və Naxçıvan ərazilərində onlarla bağlı məntəqə adları bu gün də qalmaqdadır.

Bazur. Biz adın sız, işu, ıır səsvəzləmələri və -r hərfinin düşülmü ilə Barsil yazılışında olduğunu düşündürük. Bolqarların Barsil-Basil qolunun adını daşıyan bu ada 1590-cı ilə aid sənədlərdə Ordubad qəzasının Siyyan nahiyəsində rast gəlirik (12, s. 183). Məntəqə adı tayfa qolu adından coğrafi ad-

nomen göstəricisi olmadan etnoykonim kimi formalaşmışdır.

Bəzirgan, Bəzirxana. Bolqar türklərinin Barsil-Basil qolunun adını daşıyan bu ad ilkin yazılışında Basil+kan şəklində olub “Basil kağanı, Qurt xaqañ” mənasını daşıyır. 1590-cı ildə Ordubadın Azadçıran və Ağcaqala nahiyələrində qeydə alınan məntəqə adları (12, s. 169, 178) *свз, аса, свз* səsəvz-lənmələri ilə sənədlərə təhrif olunaraq köçürülmüşdür. Hər iki məntəqə adı eyni mənə və quruluşdadır. İkinci adın sonunda -a “kiçiltmə” şəkilçisi adı “Kiçik Basil xaqañ” və ya “Kiçik Qurt xaqañ” kimi izah edir. Fikrimizcə, Barsil tayfa adından yaranmış addakı “kan” sözü məqsədli olaraq “xana” kimi ərəb dilinə təhrif edilmişdir.

Birs. “Bars” şəklində *а-и* səsəvz-lənməsi ilə yaranıb bir adı da “Dər-bənd” olan bu ad Naxçıvanın Məzrəə nahiyəsində 1728-ci ildə qeyd alınır (12, s. 61).

Naxçıvan ərazisində bolqarların Çakar qolu ilə bağlı adlara da rast gəlik. Adda *ər-kişi, igid* sözündən sonrakı “Sak” sözü tayfa adıdır. Bəlkə də, sakların bir qolu olub sənədlərə Subər, Kəncər, Xəzər tayfaları kimi “Sakar” formasında düşən bu tayfa, Bolqar ittifaqında olmuşdur. Biz adın Sak türkləri ilə bağlı olduğunu düşünürük. Naxçıvan ərazisində bu adla 5 məntəqə adı qeydə alınır.

Çaqərşin. Bolqarların Çakar tayfa qolu adından yaranan bu ad 1590-cı ildə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində qeydə alınır (12, s. 160). Məntəqə tayfa adı və *şin/sin-“şan-söhrət”* və ya *Sin/Zuən* türk mifik tanrı adı ilə (19, s. 51) “Sin tanrısının çakarları” mənasında izah olunur və teofor addır.

Çaker. Çakar tayfa qolu adını daşıyan bu məntəqə adı heç bir coğrafi ad-nomen göstəricisi olmadan *а-е* səsəvz-lənməsi ilə məntəqə adına çevrilmişdir. Ada 1724-cü ildə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində rast gəlik (12, s. 42).

Çakarçı. 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı (12, s. 57) bütünlükdə tayfa adı və *çi-“tayfa”* qədim türk sözlündən (ətraflı bax, 4, s. 27), “Çakar tayfası” mənasında formalaşmışdır.

Sənkər. Bu məntəqə adı da *с-а* səsəvz-lənmələri və -nq (səğir nun) qovuşuq samitiylə tanrı-tanrıq quruluşunda Çakar tayfa adından yaranıb. Ada 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Sisiyan nahiyəsində qeydə alınır (24, s. 32).

Cənqur. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində qeydə alınır (12, s. 61). “Sənkər” adı ilə eyni mənə və quruluşa malik olan bu adda yalnız *к-ç* səsəvz-lənmələri müşahidə olunur.

Naxçıvan oykonimlərində biz bolqarların bir qolu **Kuruqurta** bağlı adlara da rast gəlik. Bu tayfa adı *Kur-uk-tur* qədim türk sözlərindən formalaşmışdır. *Kur-“coşqun”, uk-“oğul, varis”* və *ur-“qurmaq, yaratmaq”* feli qədim türk və şumer dillərində geniş işlənmişdir (9, s. 204; 15., s. 421). Bu əski sözlərlə tayfa adı “Coşqun varislərin tikdiyi” mənasındadır və yəqin ki, bu tayfa seçilən bir tayfa olmuşdur. Naxçıvan ərazisində kuruqurlarla bağlı 5 məntəqə adı qeydə alınır.

Ənqurik. Məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınır (12, s. 163). Adın An/Anu sözü qədim türk mifində Anu tanrı adı ilə bağlı teofor addır. Addakı *Qur/Kur-*

“coşqun”, *ik/uk-“oğul”* sözləri adı “Anunun coşqun oğulları” mənasında izah edir.

Kirəgir. Birbaşa tayfa adından yaranan bu məntəqə adı *и-и, и-а, ç-ç*, *и-и* səsəvz-lənmələri ilə Krəgir şəklində təhrif olunmuşdur. Etnoykonim 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində qeydə alınır (12, s. 173).

Karacar. Məntəqə adı bir adı da Karacarlı olmaqla 1733-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının İğdir nahiyəsində göstərilir (12, s. 67). Məntəqə Kuruqur tayfa adını daşımaqla *и-а, к-к* səsəvz-lənmələri ilə təhrif olunmuşdur. Bu adın “Karacar” və “Karacarlı” kimi yazılışları fikrimizcə, adların qeydə alınması zamanı baş verən təhriflərdir.

Qaraqur. Kuruqur tayfa adından yaranan bu məntəqə adının da *к-ç, и-а* səsəvz-lənmələri ilə bu şəkildə təhrif olunduğunu düşünürük. Sənədə bir adı da Qarasur olan bu məntəqə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində sənədlərdə göstərilir (12, s. 41).

Karaqurun. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsində (12, s. 54) *и-а, и-а* səsəvz-lənmələri ilə müşahidə olunur. Adın “Kuruqur” yazılışında ilkin bərpasında ona qoşulan *-un/-an-“mənsubluq”* şəkilçisi adı “Kuruqurlara məxsus” yurd mənasında izah edir.

Bulqarlarda **Qazan** tayfa adının mənası da eimi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. *Kas+-an* yazılışında *Kas* tayfa adı və qeyd etdiyimiz *-un/-an-“mənsubluq”* şəkilçisi ilə ad “Kaslara məxsus” mənasında izah olunmaqda və tayfanın kaslardan gəldiyini sübut edir. Adın mənasına gəldikdə isə, bu ad kaslarda Kaşsu qədim türk tanrı adından yaranmışdır. Naxçıvan ərazisində qədim arxiv və mənbə məlumatlarında Qazan qolu ilə bağlı 5 məntəqə adı qeydə alınır.

Qazançı (3 kənd). Məntəqə adları 1590-cı ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Əlinçə, 1724-cü ilə aid sənədlərdə isə həmin qəzanın Məzrəə və İğdir nahiyələrində qeydə alınır (12, s. 61, 66). Bu haqda N.Məmmədovun araşdırmalarını izləyən A.Bağirov onun “qazana bənzər” etimoloji izahını təkliz edərək S.Babayev, A.Bayramov, Q.Voroşil və b. “Dədə Qorqud” dastanındakı Qazan xan adı ilə bağlı izahlarını əsas götürüb, adın “Qazan” antroponimi+şəxs adından gəldiyini yazır (5, s. 54-55). Lakin Q.Qeybullayev bu adları doğru olaraq Bolqar türklərinin Qazan tayfa adı ilə izah etmişdir (21, s. 103-104). Biz *-çi* sözlünün “tayfa” mənası daşdığı qeyd etdik. Ad “Qazan tayfası” mənasındadır.

Qazançılı. 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyəsində göstərilən bu məntəqə adı (12, s. 37) bolqarların Qazan tayfası adını daşıyır. Burada *-ılı* şəkilçisi ada sonradan əlavə olunmuşdur.

Qazanlıqdərə. Məntəqə adı 1724-cü ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində göstərilir (12, s. 61). Ada qoşulan *-lıq* “cəmlilik” şəkilçisi və “dərə” sözü son dövrün əlavələridir. Ad Qazan tayfasının adını daşıyır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Bolqar tayfa qolları ilə bağlı etnoykonimlərdə qeydə alınan *kur-“coşqun”, bəri-“qurt”, uk-“oğul, varis”, ur-“qurmaq, yaratmaq”, kan-“kağan”, ç-“tayfa”, si/zu-“müdrük, zəkali”, әr-“kişi, igid”* qədim türk sözləri, *un/-an-“mənsubluq”* şəkilçisi və s. dil elementləri m.ö. V-III minilliklərdə türk tayfa adı etnoykonimlərdə də təkrarlanır. Bu isə göstərilən tayfaların eyni dilli olub, eyni mənşədən gəldiyini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Афанасьев Г.Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского каганата? // Российская археология. Москва:Наука 2001, № 2, с. 43-55.
2. Атафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. Москва: Аркто-Вика пресс, 1996, 56 с.
3. Артаманов М.И. Истории Хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа., 1962, 523 с.
4. Асталов В.А. Материальная культура чеченцев и ингушей в XVIII - XIX вв. (Историко-этнографическое исследование), Грозный: Отечественная история, 2004, 186 с.
5. Вағигов А.Н. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
6. Баскаков Н.А. О происхождении этнонима «башкыр»//Этническая ономастика. АН СССР, Москва: Наука, 1984, с.13-18.
7. Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1969, 384 с.
8. Батыров У.Ф., Собянин А.Д. Булгары: неизвестная история очень известного народа // “Профи”, Москва: Наука, 1999, № 6-7, с. 61-68.
9. Дрвнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 1969, 676 с.
10. Феофилакт Симокатта. История/ (Пер. с греч. проф. С.И. Кондратьева) Москва: Изд. АН СССР, 1957, 224 с., 2 л. карт.
11. Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.О.Эмина, Москва: Яуза, СПб., 1893, 323 с.
12. İgavan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
13. История татар. Т.1. Народы степной Евразии в древности. Казань: Рухият, 2002, 551 с.
14. Иванов И.Т. Историческое исследование семантики болгарского этнонима // “Авитохол”, исторический журнал, № 27, 2004, стр. 22 – 29
15. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
16. Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии. (Этапы этнокультурной истории). Москва: Наука, 1992, 335 с.
17. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Москва: Наука, 1974, 571 с.
18. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград: Ленинградский университет. 1979, 217 с.
19. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azəməşq, 1994, 278 s.
20. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
21. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azəməşq, 1992, 138 s.
22. Гинзбург В.В. Этногенетические связи населения Сталинградского Заволжья (Антропологические материалы Калиновского могильника // МИА. № 60, с. 572
23. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
24. Naxçıvan sənəcinin müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.

25. Новосельцев А.П.. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.: Наука, 1990, 264 с.
26. Нурутдинов Ф.Г. Булгары и мировая цивилизация / Бахши Иман. «Джагфар тарихы». Свод болгарских летописей. Т.1. Оренбург: Болгария, 1993, 393 с.,
27. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.İ. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
28. Rzaev F.H. Qədim Şəruv oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
29. Сиротенко В.Т. Письменные свидетельства о булгарах IV—VII вв // Славяно-Балканские Исследования, Историография, и источниковедение АН СССР. Инст. Славяноведения и Балканистики Москва: Наука, 1972 s.195-218.
30. Сокровица болгарского народа. Выпуск 1. Этногенез. История. Культура. Под ред. акад. Ю.К. Бегунова Санкт-Петербург: Санкт-Петербург, 2007, 304 с.
31. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва:Наука, 1959, 320 с
32. Всемирная история. Т. I. Москва: Госиздат,1956, 746 с.
33. Всемирная история. Т. II, Москва:Госиздат, 1956,899 с.
34. Yusifov Y.B. Qədim şəruv tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
35. http://v-trifon.io.ua/\$400036/istoriya_proishojdeniya_bolgarskogo_naroda.
36. http://allturkey.narod.ru/turk.htm
37. http://turkmenhistory.narod.ru/oguzhistory.html

РЕЗЮМЕ

ФИРУДОН РЗАЕВ

ЭТНООЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРОТОТЮРКАМИ
БОЛГАРАМИ-БУЛГАРАМИ, ЖИВШИМИ В НАХЧЫВАНЕ ДО
Н.Э.

Статья посвящена этноойконимам связанным с прототюркским племенам Болгарами, жившими в Нахчыване до н.э.. Эта тема, связанная с Нахчываном, до сих пор не была исследована учеными. Языковые единицы в ойконимах, носивших имена прототюрков были сопоставительно проанализированны в разных словарях и источниках. По этому направлению языковые элементы были исследованы на основе древних летописей. При сопоставлении слов в летописях с древнетюркскими словами были выявлены многие научные результаты. При лингвистическом анализе языковые элементы в Нахчыванских ойконимах, дописьменного периода были обнаружены и в античных летописях. Путём всестороннего анализа исторических материалов и языковых элементов выявлено, что ойконимы произошли от наименований этих племен. Согласно античным источникам прототюрки Болгары жили в древней стране Нахчыван-Нахар в II-I тысячелетиях до н. э.

Ключевые слова: тысячелетие до н.э., этноойконимы болгар, басил, чакар, куругур, казан, языковые элементы.

SUMMARY

FIRUDIN RZAYEV

**THE ETHNOOYKONYMS RELATED WITH THE NAMES OF
BOLQAR TRIBES LIVED IN NAKHCHIVAN B.C.**

The article deals with the ethnooykonoms related with the names of Bolqar turuks tribes lived in Nakhchivan B.C. This topic has never been investigated by the scientists till nowadays. The language elements exist in these prototurk oykonoms have comparative investigated with different dictionaries and sources. The comparative investigation of the ancient turkic words exist in these writings with the words reflected in these oykonoms give opportunity to carry out some new scientifec results. During the linguistic investigation we see that the ancient language elements exist in the oykonoms of Nakhchivan are repeated in ancient writings. During the detailed investigation of historical materials it is clear that the oykonoms have been formed from these tribe names. According to the ancient sources the prototurks Bolqar were lived in the territories of Nakhchivan-Nakhar country in the II-I B.C.

Key words: millenniums B.C., ethnooykonoms, bolqar, basil, cakar, kuruqir, kazan, language elements.

(Akademik Əbülfəz Amanoğlu Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

